

В.В.Липов, канд. екон. наук

Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна

НЕВИДИМА РУКА ЧОГО ... АБО КОГО? ВІД ВЗАЄМНОГО ПРИСТОСУВАННЯ ДО ІНСТИТУЦІЙНОЇ КОМПЛЕМЕНТАРНОСТІ

На підставі аналізу праць А.Сміта обґрунтовано неправомірність абсолютизації впливу ринку як "невидимої руки", показано значення, яке надавав А.Сміт релігійним морально-етичним принципам соціальної взаємодії. Простежено еволюцію відповідних концепцій, надано характеристику змісту інституційної комплементарності соціально-економічних систем.

*Я хочу знати думки Бога, решта – деталі. ...
Всі методи є лише тупим інструментом,
якщо за ним не стоїть Живий Дух.*

А. Ейнштейн

Міжнародним співтовариством офіційно визнано, що практично всі країни колишнього соціалістичного табору завершили перехід на ринкові засади господарювання. Одномоментна відмова на початку 1990 років від командно-адміністративних методів господарювання породила соціальне замовлення на формування нової парадигми координації економічних процесів у суспільстві. На зміну міфу про соціалістичне планування прийшов міф про "невидиму руку" ринку. Виховане на атеїстичних ідеалах суспільство, здавалося, легко сприйме новий механізм ринкового регулювання, який самоналагоджується.

До пояснення "невидимої руки" звертається католицький богослов, автор "Духу демократичного капіталізму" М.Новак. Він дає раціональне пояснення суті цього поняття. *По-перше*, вона не примушує, економічні суб'єкти не помічають її впливу. *По-друге*, ця метафора покликана звернути увагу читача на непередбачені результати вчинків людини. Мотиви індивідів виявляються нетотожними соціальним наслідкам їхніх дій. *За кожним розумним індивідуальним вибором стоїть логіка, система, порядок.* За уявним хаосом ринку стоїть раціональний розрахунок економічних суб'єктів, що формують його. *Раціоналізм індивідуального вибору, навіть в умовах різноманіття цілей діяльності зумовлює впорядкованість форм економічної поведінки, зводить її до повсякденної рутини, передбаченої, загальноприйнятої практики.* Водночас, і це *по-третє*, порядок, що породжується ринком, ґрунтується на свободі вибору індивідів, добровільному характері їхньої діяльності. Якість ухвалюваних рішень залежить від обсягу

і достовірності інформації, яку індивід має у своєму розпорядженні. М.Новак підкреслює: "Порядок, який являє собою ринкова економіка, лежить в іншій площині порівняно з рушійними силами і намірами людей, що його здійснюють"¹. У цьому полягає *четверте значення* метафори "невидима рука". Ще один важливий її аспект, на думку вченого, полягає в тому, що спонтанна, добровільна розумність ринку виявляється ефективнішим засобом координації господарської діяльності, ніж механізми планової економіки. Результати перших років трансформації показали, що для пояснення успіхів функціонування ринкової економіки суто раціоналістичного обґрунтування дії "невидимої руки" ринку виявляється замало.

Видимі наслідки дії "невидимої руки" ринку

Для прихильників соціального дарвінізму період трансформації означав настання золотої ери формування нової, в їхньому розумінні, економічної людини, нового бізнесу, нового капіталу. Для суспільства загалом боротьба з пережитками комуністичних ідеалів вилилася в нову "політику чотирьох Д": деморалізація, десоціалізація, деіндустріалізація, депуляція. В результаті за 20 років реформ населення України скоротилося більш ніж на 15%, катастрофічно зменшився ВВП, знизився рівень життя народу. Подібна тенденція характерна для більшості країн із перехідною економікою. Рис. 1 демонструє індекси, які відбивають динаміку ВВП деяких європейських країн із перехідною економікою і Китаю в перше десятиліття реформ.

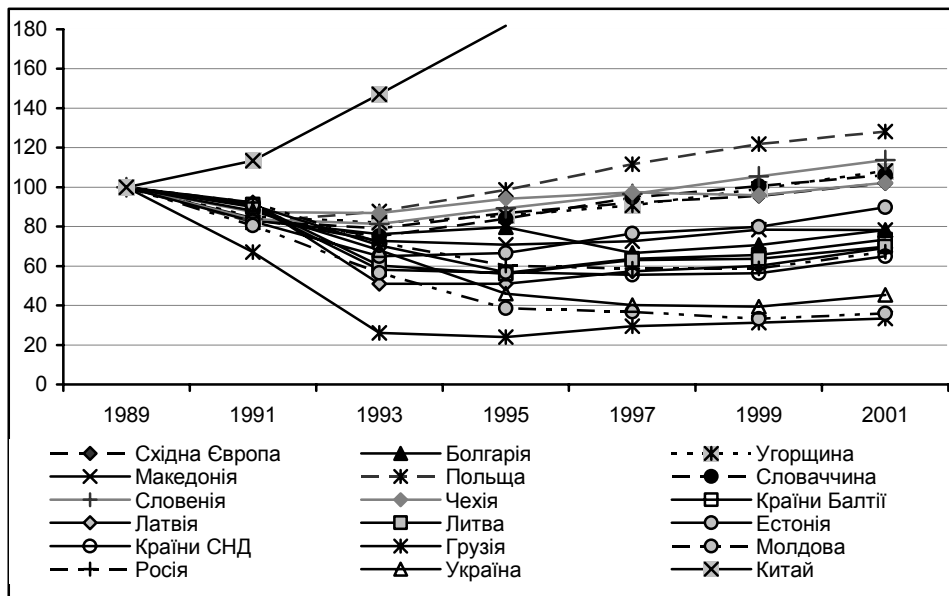

Рисунок 1. Динаміка реального ВВП деяких країн із перехідною економікою (1988–2001), індекси, 1989 = 100²

¹ Новак М. Дух демократического капитализма. – Минск, 1997. – С. 129.

² Див.: Колганов А., Бузгалин А. Экономическая компаративистика. Сравнительный анализ экономических систем. – М., 2005. – С. 485–486.

У всіх пострадянських країнах, за винятком Китаю і В'єтнаму, процес формування ринкової економіки супроводжувався поспішною втечею держави зі сфери господарювання. Лише в останніх формується двохсекторна модель економіки. За збереження державного сектора домінуюча роль лише поступово переходить до ринкового сектора економіки. Виявилося, що панування людини економічної у спрощеному уявленні цього поняття зовсім не забезпечує панування ринкової економіки, "невидимої руки" ринку. Висновок сучасного французького економіста Р.Буайє є однозначним – капіталізм не може встановлюватися стихійно, самостійно, без утручання держави. Ринок сам по собі не здатний генерувати інститути, необхідні для його успішного функціонування. "У процесі впровадження і відбору базових інститутів капіталізму немає невидимої руки", – стверджує вчений³.

Проблеми, з якими стикнулися більшість пострадянських країн за розвитку нової економічної системи на основі концепції благодійного впливу "невидимої руки" ринку, стимулювали уважніше дослідження творчої спадщини А.Сміта, його поглядів на співвідношення особистого і суспільного інтересів. Й.Шумпетер констатує: "А.Сміт остерігався надавати цій тезі надто великого значення. Зокрема, він гостро відчував антагонізм між класами"⁴. Дж.Арригі, сучасний американський економіст, стверджує, що *А.Сміт визнавав доцільність утручання держави в ринковий процес*. Міфами він називає твердження, що А.Сміт був теоретиком і прихильником саморегульованих ринків. А.Сміт, згідно з Дж.Арригі: "...припускає існування сильної держави, яка створила б і відтворювала б умови для існування ринку; яка використовувала б ринок як ефективний інструмент управління; яка регулювала б його діяльність і активно втручалася з метою коригування і протидії соціально і політично небажаним результатам його функціонування"⁵. Більше за те, як відзначають російські економісти Р.Грінберг і А.Рубінштейн, ствердження концепції свободи економічних суб'єктів зовсім не означає конфлікту інтересів індивіда і держави. Вчений глибоко вірив в існування початкової **гармонії** між ними. "Відсутність протиставлення індивідуума і держави в теоретичній моделі Сміта прямо впливала з його *теологічної віри в існування передус-тановленої гармонії* між загальними й особистими інтересами. І ця віра в гармонію пронизувала оптимізмом всю його систему "природної свободи" (виділено мною. – В.Л.)⁶.

Якими є підстави для такого дрейфу теоретичної думки від "невидимої руки" ринку до гармонії? Звернення до першоджерела дозволяє з'ясувати, що поєднання "невидимої руки" і ринку на підставі творчості А.Сміта виглядає не зовсім коректним. Щоб детальніше знатися на причинах такої розбіжності, звернемося до першоджерел.

³ Boyer R. The Seven Paradoxes of Capitalism ... Ore is a Theory of Modern Economies Still Possible? // СЕРРЕМАР. – № 9620. – Р. 5–7.

⁴ Шумпетер Й. История экономического анализа: В 3-х т. – Т. 1. – СПб, 2001. – С. 302.

⁵ Арриги Дж. Адам Смит в Пекине. – М., 2009. – С. 53.

⁶ Гринберг Р., Рубинштейн А. Экономическая социодинамика. – М., 2000. – С. 11–12.

У пошуках справжнього господаря "невидимої руки"

"Невидима рука" ринку, поняття, народження якого приписують А.Сміту, в буквальному розумінні виявляється невидимою за звернення до "Добробуту націй". Контекстуально вона присутня з перших сторінок. Досить навести цитату, що стала традиційною: "Не через доброзичливість м'ясника, пивовара чи булочника очікуємо ми одержати свій обід, а через дотримання ними їхніх власних інтересів. Ми звертаємося не до їхньої гуманності, а до їхнього егоїзму, і ніколи не говоримо їм про наші потреби, а лише про їхні вигоди"⁷. Рефреном усього твору є думка, що розумна, раціональна організація господарського життя суспільства здійснюється незалежно від волі кожного з його членів, є результатом свободи їхньої діяльності, невтручання держави в останню. "Певна річ, зазвичай вона [людина] не має наміру сприяти суспільній користі не усвідомлює, якою мірою сприяє їй. Вважаючи за краще надати підтримку вітчизняній промисловості, а не іноземній, вона має на увазі лише власний інтерес, а спрямовуючи цю промисловість таким чином, щоб її продукт мав максимальну вартість, переслідує лише власну вигоду, причому в цьому разі, як і в багатьох інших, **невидима рука** спрямовує її до мети, що зовсім не входила до її намірів; при цьому суспільство не завжди страждає від того, що ця мета не входила до її намірів. Переслідуючи власні інтереси, людина часто реальніше служить інтересам суспільства, ніж тоді, коли свідомо прагне це робити (виділено мною. – В.Л.)"⁸. Це перший і єдиний випадок, коли термін "невидима рука" з'являється в "Добробуті націй".

Тема "невидимої руки", свідомо чи ні, запозичена А.Смітом із ранішого твору – "Теорії моральних почуттів". *Парадоксально, але витoki зовнішньої, формальної відмови від етичних першооснов ринкових відносин ми знаходимо у творі, присвяченому філософії моралі.* "Незважаючи на свою пожадливість і свій егоїзм, незважаючи на те, що вони (багаті. – В.Л.) дбають лише про особисті вигоди, незважаючи на те, що вони прагнуть задовольнити лише свої порожні та ненаситні бажання, використовуючи для цього працю тисяч, вони розділяють з останнім бідняком плоди праці, здійснюваних за їхніми наказами. Мабуть, якась **невидима рука** змушує їх брати участь у такому самому розподілі предметів, необхідних для життя, який існував би, якби землю було розподілено порівну між усіма людьми, що населяють її. ... **Провидіння**, розділивши землю між невеличкою кількістю господарів, не забуло і про тих, кого воно лише про людське око позбавило спадщини, отже, вони отримують свою частку з усього, що виробляє земля" (виділено мною. – В.Л.)⁹. "Невидима рука" співвідноситься з Провидінням. Так, у раннього А.Сміта ми знаходимо справжнього господаря "невидимої руки", що стала притчею во язицех прихильників вільного ринку.

Щоб зрозуміти значущість релігійної моралі та її вплив на господарську діяльність сучасників А.Сміта, досить звернутися до опонента

⁷ Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй. – К., 2001. – С. 16.

⁸ Там же. – С. 277.

⁹ Сміт А. Теория нравственных чувств. – М., 1997. – С. 185.

М.Вебера з проблеми визначення джерел капіталістичного духу В.Зомбарта. Вчений стверджував, що зародження капіталізму відбувається під впливом світогляду, який формується католицизмом. Він критично характеризує суворий релігійний дух протестантської Англії та Шотландії XVII століття і пізнішого часу¹⁰. "...**Вчення про присуд**, – відзначає В.Зомбарт, – надало ту дію, яка привела всіх кальвіністів до строго церковного способу життя"¹¹.

Якими ж є релігійні переконання самого А.Сміта? "Рідні призначали його, здається, до духовного звання, – відзначає в передмові до російського видання "Добробуту націй" 1866 року А.Бланкі, – але чи тому що Адам Сміт не відчував покликання до нього, чи тому що раннє знайомство з філософією вселило в нього відразу до нього, він з усією гарячністю віддався світській літературі, в якій безумовно панували в цей час учення глузливої та скептичної філософії, представниками якої були у Франції, – Вольтер, а в Англії – Юм. Православне (так у тексті. – *В.Л.*) університетське начальство неодноразово дорікало Адаму Сміту за захоплення такими небезпечними вченнями; але через сім років оксфордського життя він став незалежним мислителем і звільнив свою думку від шкільної рутини..."¹². Витоки світоглядних позицій ученого закладаються в період його навчання в університеті у Глазго. Життя великого торгового міста владно вторгається в царство церковної схоластики. Рада університету ревниво охороняє його незалежність від церковної влади. А.Сміт засуджує пануючу церковну мораль. Молодий професор звертається до ради університету з проханням скасувати обов'язкову молитву перед кожною лекцією. "Невіра професора не була таємною для студентів", – відзначає А.Анікін¹³. Християнському принципу "Люби свого ближнього як самого себе" вчений протиставляє прагматичний принцип "Люби свого ближнього настільки, наскільки він здатний любити тебе".

А чи був А.Сміт атеїстом, безбожником? Відповідь на це питання може дати назва одного з розділів "Теорії моральних почуттів" – "Про вплив і авторитет загальних правил моральності; їх справедливо сприймають за закони самого Бога"¹⁴. Вчений пише: "...найголовніші правила моральності суть не що інше, як заповіді та закони самого Бога, від якого коли-небудь надійде винагорода за їх виконання і покарання за їх порушення"¹⁵. Моральні норми людської поведінки приймають як заповіді та закони самого Бога, які передаються через пророків, тлумачів. Вони в самому серці кожної людини. Дотримання цих законів і сприймають як *слідкування Промислу Божому*: "Щастя людей і всіх розумних істот, напевно, було головною метою Творця природи, що створив їх. ...коли ми дотримуємося правил, які вказують нам наші моральні здібності, то необхідно сприяємо щастю наших ближніх, у деякому роді беремо участь у діяль-

¹⁰ Зомбарт В. Буржуа: к истории духовного развития современного экономического человека // Зомбарт В. Собр. соч.: В 3-х т. – Т. 1. – СПб, 2005. – С. 315–316.

¹¹ Там же. – С. 289.

¹² Бланки А. Жизнь и труды Адама Смита // Смит А. Изследования о природѣ и причинахъ богатства народовъ: В 3-х т. – Т. 1. – СПб, 1866. – С. 10.

¹³ Аникин А.В. Адам Смит. – М., 1968. – С. 58.

¹⁴ Смит А. Теория нравственных чувств. – С. 163.

¹⁵ Там же. – С. 165.

ності Божества і допомагаємо йому, наскільки це залежить від нас, у виконанні плану, окресленого його божественним промислом”¹⁶. Зовсім не випадкове *абсолютно домінуюче місце* в параграфі, присвяченому витратам на освітні заклади для населення всіх вікових груп¹⁷, посідають міркування про форми організації фінансування церкви, що забезпечують найефективніше виконання нею своїх духовно-освітніх функцій.

Критерієм добродетельності людини у А.Сміта виступає щирість Віри, *готовність пожертвувати особистими інтересами задля інтересів співтовариства, до якого індивід належить*. Глибока впевненість у доброті та мудрості Бога дозволяє знаходити виправдання нещастям у їх необхідності для загального блага. Людина "...має підкорятися, наскільки це залежить від неї, тому, чого сама вона бажала б, якби їй відомі були всі зв'язки і всі відносини між явищами”¹⁸. Учений розділяє зі своїми сучасниками віру в наявність вічних, незмінних законів, що визначають поведінку людей. Саме ці загальні *принципи соціального співіснування індивідів і знаходять у А.Сміта смисл Провидіння*.

Що ж розуміють під Провидінням, Промислом, Промислянням, Присудом Божим? В енциклопедичному словнику "Християнство" знаходимо: "Провидіння – інакше *промисел* або *промисляння* – доцільна дія Вищої Істоти, спрямована до найбільшого блага творіння взагалі, людини і людства особливо”¹⁹. Проблеми ставлення людини до волі **Божественного Провидіння** мають своїм витоком біблейський сюжет, описаний у Книзі Іова. Іов унаслідок спору Господа з сатаною про істинність його безкорисливої праведності, безвинно позбавляється дітей, здоров'я, багатства. Він не може знайти причину свого покарання, але залишається вірним Богові. Друзі співчують його горю, але переконані, що страждання – це покарання за гріхи, і прагнуть підвести до цієї думки мученика. Іов спростовує підозри друзів. Він шукає виправдання у Бога. Так з'являється тема Божественного Провидіння. Виявляючи свою державну потужність і мудрість, Бог зціляє Іова, повертає йому багатство і сімейне щастя. Тим самим ми переконуємося, що не *сліпе прийняття життєвих обставин як знаку долі, волі Всевишнього, але свідоме слідування Духу Закону Божого в повсякденному житті складає смисл слідування Божественному Провидінню*. Знаменним для ствердження активної ролі людини у виконанні Божественного Провидіння є рішення Господа стосовно друзів Іова. Дотримуючись *Букви Закону Божого*, вони готові знайти і визнати неіснуючі гріхи останнього, закликають його змиритися перед обставинами, сліпо слідувати волі Долі, вказують на безсилля людини перед обставинами. Зовні їхня поведінка виникає з пошани до волі Всевишнього. Проте ж якою є реакція Бога! "Сказав Господь Еліфазу Теманянину: горить гнів Мій на тебе і на двох друзів твоїх за те, що ви говорили про Мене не так вірно, як раб Мій Іов" (Іов. 42:7–8).

¹⁶ Там же. – С. 167–168.

¹⁷ Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй. – С. 481–499.

¹⁸ Сміт А. Теория нравственных чувств. – С. 232.

¹⁹ Христианство. Энциклопедический словарь: В 3-х т. – Т. 2. – М., 1995. – С. 396.

Філософське підґрунтя притчі про Іова полягає у фактичній розбіжності ідеалу винагороди за благочестя з дійсністю. Відсутність справедливості в розподілі життєвих благ веде до того, що грішник потопає в розкошах, а безневинний страждає. Чи є нещастя і біди покаранням за гріхи? Чи можуть щира віра і благочестя бути джерелом життєвого благополуччя? Що є *Божественне Провидіння* – шлях, призначений кожному зверху чи *настанови Закону Божого*, що спрямовують активність віруючого в життєвому морі? Відповідь на це питання допомагає нам знайти вислів видатного релігійного мислителя і філософа початку ХХ століття В.Соловйова. Учений стверджував, що *сутність православного вчення про Присуд* зводиться до такого: "Бог хоче (допомогти. – В.Л.) всім врятуватися, а тому абсолютного П[рисуд] або П[рисуд] до морального зла не існує; але *істинний і остаточний порятунок не може бути насильницьким і зовнішнім*, а тому дія добрості та премудрості Божої для порятунку людини вживає для цього всіх засобів, *за винятком тих, якими знищувалася б моральна свобода*; отже, розумні істоти, які свідомо відкидають будь-яку допомогу благодаті для свого порятунку, не можуть бути врятовані. (виділене мною. – В.Л.)"²⁰. Свідомий вибір морального ідеалу – право й обов'язок кожного індивіда. Божественне Провидіння, Призначення – це і є той самий ідеал, на який має орієнтуватися людина у своїй діяльності.

Від взаємного пристосування до комплементарності інститутів

Через релігійні цінності та моральні норми ми виходимо на інституційний рівень дослідження. **Взаємне пристосування** виступає тим чинником, який є в основі координації соціальної активності. Переваги римських інститутів, стверджував уже у II столітті до н. е. Полібій, полягають не в їх розумному устрої згори. Вони формуються методом проб і помилок в результаті безперервних взаємодій. До цієї самої проблеми звертається у трактаті "Про дух законів" Монтеск'є (1748). Ідею взаємного пристосування як найрозумнішого шляху формування правових інститутів учений запозичує у Ньютона, який у "Началах..." (1687) відправною точкою фізичних явищ визнає взаємне пристосування небесних тіл. Взаємне пристосування живих організмів у "Походженні видів" Ч.Дарвіна забезпечує зміну й еволюцію життя. У А.Сміта воно постає вихідним моментом координації господарської діяльності людей.

Ідею мимовільної впорядкованості характеру спрямованої на взаємне пристосування соціальної взаємодії як **ненавмисного результату людської діяльності** висловлювали і до А.Сміта. Її витоки простежуємо у творчості Б.Мандевіля, Дж.Локка, Д.Юма, А.Фергюсона, У.Петі. На інституційне підґрунтя ненавмисних наслідків звертає увагу в "Досвіді історії громадянського суспільства" А.Фергюсон: "...кожен крок і кожен рух багатьох людей здійснюється зі сліпотою щодо майбутнього; цілі нації спотикаються об ті *встановлення*, які є безсумнівно людським діянням, хоча і *ненавмисним*"²¹. Проте ненавмисність аж ніяк не означає хаотичність суспільної еволюції. Учений звертає увагу на неформальні норми і правила,

²⁰ Цит. за: Там же. – С. 384–386.

²¹ Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества. – М., 2000. – С. 189.

які пов'язують невидимими нитками людські співтовариства і тим самим впливають на поведінку їх членів навіть тоді, коли вони і не підозрюють про це. Пізніше ідея **непередбачуваності довготривалих соціальних наслідків** людських дій виявляється в концепціях "органічного розуміння суспільних процесів" К.Менгера і "спонтанного порядку" Ф.Хайєка. Ключового значення набуває **непередбачуваність наслідків соціальних інновацій**. Ненавмисні наслідки з'являються як результат впливу суспільства, цілого на його частини, поведінку суб'єктів, перетворюються на передумову **соціальної гармонії**²².

Зв'язок між ідеєю "невидимої руки" та ідеєю непередбачуваності соціальних наслідків людських дій простежує К.Вон. Як ключові **компоненти концепції "невидимої руки"** вона визнає здатність людських учинків приводити до ненавмисних наслідків, які, своєю чергою, можуть стихійно породжувати соціальні порядки, бажані для людей, що їх приймають, і сприймані як результат свідомого наміру. Характерно, що для К.Вон "уявлення про суспільні інститути і практику" залишається лишень "альтернативою опису суспільних процесів як ненавмисних наслідків цілеспрямованих людських дій"²³.

У кінцевому підсумку **ненавмисні наслідки** постають **результатом досягнення мети, поставленої господарювальним суб'єктам у неявному вигляді через систему неформальних і формальних норм соціальної взаємодії**. Зовсім не випадково інтерес до проблеми впливу ненавмисних соціальних наслідків людської діяльності активізується наприкінці ХХ століття. На соціокультурних передумовах "ненавмисних наслідків" концентрує увагу у своєму дослідженні сучасний американський економіст індійського походження Д.Лал²⁴. Головний висновок ученого – діяльність індивіда підкоряється як індивідуальному, егоїстичному інтересу, так і вимогам соціальних норм взаємодії. Свобода індивідуального вибору обмежується цими нормами. Ми приходимо до висновку про необхідність поєднання в дослідженні соціально-економічної взаємодії цілого і частини, застосування як дедуктивних, так і індуктивних методів.

Указаному підходу, за твердженням К.Вон, протистоїть рівноважний підхід, що запанував у ХІХ столітті й діє до наших днів, який концентрує увагу на системі переваг. При цьому етичні цінності випадають із рівноважного аналізу, а неминуче втручання держави призводить до неможливості встановлення природної рівноваги. В результаті "**невидима рука виявляється у кращому разі паралізованою, оскільки насправді вона діє благотворно за умов, які на реальному світі не можуть виконуватися** (виділено мною. – В.Л.)"²⁵. Абсолютизуються інтереси індивідуума, а отже, й індуктивні методи дослідження.

В "Економічних гармоніях" Ф.Бастіа ми ще раз спіткаємо тему Провидіння. Саме слідування задуму Провидіння робить економічне життя *гар-*

²² Хайєк Ф. Право, законодавство та свобода: У 3-х т. – Т. 1. – К., 1999. – С. 137.

²³ Вон К. "Невидимая рука" // "Невидимая рука" рынка. – М., 2008. – С. 226–232.

²⁴ Лал Д. Непреднамеренные последствия. Влияние обеспеченности факторами производства, культуры и политики на долгосрочные политические результаты. – М., 2007.

²⁵ Вон К. "Невидимая рука". – С. 231.

монійним. Гармонія ж виявляється умовою успішного господарського устрою. Концепція економічної гармонії Ф.Бастіа протистоїть економічним теоріям, що акцентували увагу на соціальних антагонізмах капіталістичної системи. Гармонія, згідно з твердженнями Ф.Бастіа, виявляється через економічні гармонії у процесах обміну, конкуренції, виробництва, розподілу і споживання. Втручання держави, твердить він, може лише порушити її.

Л.Мізес пояснює витоки становлення теорії "передумовленої гармонії" так: "Теїзм і деїзм епохи Просвітництва вбачали в регулярності природних явищ еманацию законів Провидіння. Коли філософи епохи Просвітництва виявили, що регулярність явищ спостерігається і в людській діяльності і в еволюції суспільства, вони були готові пояснити це як свідчення батьківської турботи Творця Всесвіту. Саме в цьому справжній смисл доктрини передумовленої гармонії"²⁶. Учений звертає увагу на існування ще двох різновидів вище вказаної концепції: "Соціальна філософія патерналістського деспотизму робить наголос на божественній місії королів і деспотів ... Ліберали заперечують, заявляючи, що дія вільного ринку ... дає задовільніші результати ... Постежте за функціонуванням ринкової системи, говорять вони, і ви виявите в ній указуючий перст Творця"²⁷.

Цілком закономірно, що в мейнстрімі сучасної економічної думки, неокласичній теорії, економічну гармонію зведено, перш за все, до *гармонії інтересів*. Показовим у цьому плані є відсилання для пояснення цього поняття (harmony of interests) у Словнику економічної теорії Макміллана до поняття "невидима рука" (invisible hand)²⁸. Укладачі вважають, що остання цілком пояснює можливий вміст гармонії в економіці. Проте вже у словнику економічної теорії "New Palgrave" І.Кірцнер наводить огляд цілої низки суто економічних концепцій гармонії. Серед них згадувана вище концепція *напередзаданої (передумовленої, як наслідку Божественного Провидіння) гармонії; гармонії як спонтанного порядку; теорії гармонії як ідеї максимуму задоволення, заперечення класового конфлікту*²⁹. Остання концепція безпосередньо пов'язана з *теорією гармонії інтересів*, витоки якої знаходимо у творах Ф.Бастіа, Г.Кері, Г.Джорджа, Дж.Кларка, Н.Бунге.

Серед економістів, які першими звернули увагу на проблему економічної гармонії, слід назвати Ф.Кене. Втім, сам він посилається на приклад, запозичений у Р.Кантільона³⁰. Запропонована Ф.Кене "Економічна таблиця" демонструє взаємозв'язок і взаємозалежність основних шарів суспільства, їхню єдність у забезпеченні суспільного господарювання. Ф.Кене, за твердженням Й.Шумпетера пішов далі А.Сміта: "...від ідеї загальної сумісності та *доповнюваності* особистих інтересів у суспільстві, заснованому на конкуренції, до ідеї *загальної гармонії класових інтересів*, що робить його передвісником "гармонізму" ХІХ ст. (виділе-

²⁶ Мизес Л. Человеческая деятельность. Трактат по экономической теории. – Челябинск, 2005. – С. 225.

²⁷ Там же.

²⁸ Словарь современной экономической теории Макмиллана. – М., 1997. – С. 216.

²⁹ Див.: Кирцнер И. Экономическая гармония // "Невидимая рука" рынка. – М., 2008. – С. 127–132.

³⁰ Кенэ Ф. Зерно // Кене Ф., Тюрго А.Р.Ж., Дюпон де Немур П.С. Физиократы. Избранные экономические произведения. – М., 2008. – С. 149.

но мною. – В.Л.)"³¹. Варто підкреслити поєднання в цій фразі проблем гармонізації соціального життя і забезпечення доповнюваності, комплементарності інтересів суб'єктів господарювання.

У контексті теми дослідження й у зв'язку з творчістю Ф.Кене слід згадати незаслужено призабуті праці одного з перших викладачів Харківського університету Осипа Матвійовича Ланга. Доповнюваність елементів суспільства виступає основою моделей перерозподілу національного продукту, пропонованих ученим: "Кожна нація утворює *спільність*, у якій всі частини мають між собою *сталі зв'язки*, різні класи та їх підрозділи суть ці частини. Маса засобів, які постійно використовуються для задоволення потреб усіх, та їх розподіл є результат діяльності всіх, їх *взаємопов'язаного впливу один на одного* (виділено мною. – В.Л.)"³².

За твердженням сучасників, концепцію економічної гармонії Ф.Бастія запозичив у американського економіста Г.Кері. Виразно звучить повна назва головного твору цього автора: "Природна гармонія, яка виявляється в законах, що управляють зростанням населення і засобів існування і визначають ідентичність інтересів монарха і підданих, лендлорда і орендаря, капіталіста і робітника, плантатора і раба"³³. Для Г.Кері гармонія інтересів ґрунтується на ідеї, що *соціально-економічний устрій вимагає єднання всіх членів суспільства на основі суспільного інтересу*. Учений стверджував існування закону економічного зростання, що забезпечує успішний економічний розвиток країн, у яких соціально-економічний устрій створює умови для дії гармонії інтересів. Ще одним представником концепції гармонії інтересів був Г.Джордж. На ідеї гармонії інтересів ґрунтуються концепції "народного" капіталізму, співучасті, соціального партнерства, соціалізації власності.

З погляду економістів-неокласиків, перш за все К.Вікселя й А.Маршалла, економічна гармонія пов'язана зі станом *максимального задоволення*. "...Стан (сталої) рівноваги попиту і пропозиції, – уточнює А.Маршалл, – це також і *стан максимального задоволення*, причому існує *абстрактна і жорстока форма цієї доктрини*, яка стала дуже модною, особливо з часу появи праці Бастія "Економічні гармонії" ... і що цілком укладається у вузькі рамки справжнього аналізу (виділено мною. – В.Л.)"³⁴.

Короткий огляд концепцій економічної гармонії демонструє те саме протиріччя поглядів на об'єкт дослідження. Гармонія постає і як ціле, яке через систему відповідних морально-етичних норм, формальних інститутів задає вихідні передумови поведінки індивідів, і як сукупний результат їхніх спонтанних розрізнених дій. Ідеться про вибір між індуктивними і дедуктивними методами дослідження соціальних процесів. Одночасно дуалізм підходів до вивчення об'єкта дослідження веде до підризу віри в можливість отримання в рамках позитивної науки достовірних знань

³¹ Шумпетер Й. История экономического анализа. – Т. 1. – С. 302.

³² Цит. за: Покидченко М. Осип Матвеевич Ланг – харьковский Кенэ // Экономическая теория. – 2010. – № 2. – С. 104.

³³ Carey H.C. The Harmony of Interests, Agricultural, Manufacturing and Commercial. – New York: Myron Finch, 1952.

³⁴ Маршалл А. Основы экономической науки. – М., 2007. – С. 456.

про нього. Нормативне ж знання перетворюється на продукт радше віри, ніж наукової творчості.

Мірою визнання необхідності посилення втручання держави в господарський процес теорії гармонії втрачають популярність. Концепція соціальної гармонії викликає негативне ставлення як з боку неокласиків, так і з боку прихильників марксизму. З точки зору перших вона неприйнятна як із методологічних підстав (наголос на засадах нормативного підходу), так і за своїм акцентом на соціально-економічних відносинах. З точки зору других вона лише породжує помилку щодо справжніх джерел економічної нерівності та шляхів їх подолання. Концептуальний вакуум заповнили представники інституційного напрямку економічної теорії. Ключовою передумовою формування цілісних економічних систем визнають **комплементарність інститутів**. Політекономічне обґрунтування суті цього явища може дати **концепція спільно-розділених відносин**.

Свідома колективна праця, *спільно-розділені відносини щодо забезпечення існування індивіда як невід'ємної частини суспільства – базис життєдіяльності соціальних систем*³⁵. Індивіди результатами своєї трудової діяльності постійно доповнюють один одного. Більше за те, мірою розвитку продуктивних сил суспільства ця доповнюваність проникає на рівень організації процесу виробництва окремих благ. Влада, власність також мають спільно-розділені риси. *Всезагального характеру набуває доповнюваність, комплементарність господарських явищ*. Вона охоплює всі аспекти життєдіяльності суспільства, відбиває системний характер взаємодії між інститутами, що формують структуру суспільного відтворення.

Інституційна комплементарність зумовлює спрямованість, характер, інтенсивність інституційної еволюції, а отже, і розвиток СЕС загалом. Теоретичні засади її дослідження знаходимо в "Тектології" А.Богданова³⁶. Діалектика системної комплементарності виявляється в наявності двох невід'ємних її аспектів – структурного (комплементарність інституційних форм) і функціонального (комплементарність інституційних функцій). Можна виокремити чотири рівні комплементарних відносин – локальний, мезорівень, загальносистемний і міжсистемний. На локальному рівні вихідним елементом формування інститутів є *соціальні орієнтації* домінуючої в суспільстві *ціннісної системи*. *Колективні конвенції* про ухвалення норм соціальної поведінки складають проміжний рівень між цінностями й інститутами. Оперативність їх формування, дієвість і ефективність багато в чому залежать від структури, інтересів, розуміння власної ролі та соціальної відповідальності суспільних еліт. Власне *інституції* регламентують обіг конкретних *інституційних форм* та *інституційні функції*, на них покладені. *Інститути* – комплекси інституцій, що зумовлюють організаційні форми соціальної взаємодії та забезпечують оптимізацію трансакційних витрат відповідно до специфіки завдань, покладених на них. На мезорівні об'єктами комплементарного аналізу інститутів виступають *сфери економіки*.

³⁵ Див.: Гриценко А. Совместно-разделённые отношения: труд, собственность и власть // Экономика Украины. – 2003. – № 3. – С. 50–58.

³⁶ Див.: Липов В. Принцип доповнюваності О.Богданова і методологічні основи дослідження інституційної комплементарності посттрансформаційних економік // Європейський вектор економічного розвитку. – 2010. – № 2 (9). – С. 89–94.

Загальносистемна комплементарність знаходить своє втілення, перш за все, у специфічних для кожної СЕС соціальних системах відтворення, режимах накопичення, зростання. В умовах глобалізації отримує розвиток міжсистемний (СЕС) рівень комплементарних засад інституційної взаємодії. Така комплементарність становить основу виокремленн соціально-економічних моделей, що включають близькі за інституційним устроєм національні СЕС. Особливої значущості набуває комплементарність інститутів, що належать до різних СЕС, у процесі формування інтеграційних союзів.

Ціннісні орієнтації, економічна теорія і практика

Яким чином пропонується концепція може бути співвіднесена з принципами прагматичної, раціональної економічної діяльності? М.Вебер поділяє соціальні дії на цілераціональні, ціннісно-раціональні, афективні та традиційні. **Ціннісно-раціональні дії** ґрунтуються на *вірі в безумовні, самодостатні цінності*, вирізняються усвідомленим визначенням своєї спрямованості та послідовною орієнтацією на неї. Саме такими і є *релігійні цінності*. **Цілераціональна** дія орієнтує індивіда на мету, передбачає розгляд співвідношення цілей і засобів для її досягнення і побічних результатів, а також можливих цілей між собою. Цей тип раціональності становить основу мотивації економічної діяльності. "Вибір між конкуруючими цілями і наслідками, що зіштовхуються, – відзначає М.Вебер, – може бути орієнтований *ціннісно-раціонально* – тоді поведінка є *цілераціональною* лише за своїми засобами"³⁷. Відповідно, індивід, *перш за все, керуючись своїми ціннісними орієнтаціями*, обирає цілі економічної діяльності. І вже в *рамках намічених цілей* обирає раціональні шляхи для їх досягнення, діє як людина економічна. Відповідну модель мотивації господарської діяльності людини можна подати у вигляді *двохконтурної системи*. Її *перший контур* складає комплекс інститутів, що спирається на *ціннісні орієнтири діяльності*. Фундаментальну *основу* цих інститутів *формують релігійні цінності* відповідних конфесій. На вивченні цієї складової господарської поведінки акцентували увагу представники старого інституціоналізму. *Другий контур* складає *механізм оптимізації*, спрямований на максимізацію результату діяльності. Саме цей контур мотивації господарської діяльності людини знаходить відбиття в неокласичному напрямі економічної теорії³⁸.

У мейнстрімі сучасної економічної науки домінують представники країн з англосаксонською моделлю економіки і переважно протестантським світоглядом. Навіть у разі, коли вчений декларує свободу від релігійних упереджень, середовище, в якому відбувається його соціалізація, через структури "неявного знання", справляє вплив на формування його життєвих переконань, цінностей. У результаті відповідні світоглядні уявлення можуть знаходити відбиття у творчості вченого на рівні неявного знання, само собою зрозумілих, апіорі заданих істин. Справді, поведінкові моделі, прийняті в неокласичній школі, найбільшою мірою виявляються співзвучними господарським цінностям протестантизму. Яскравий при-

³⁷ Вебер М. Основные социологические понятия // Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990. – С. 629.

³⁸ Див.: Липов В. Мотивація інституціональних змін в трансформаційній економіці. – Харків, 2004. – С. 43–58.

клад комплементарного впливу релігійних цінностей протестантизму і католицизму на концепції теорій цінності наводить Т.Вудс, посилаючись на дослідження Е.Каудера "Історія теорії граничної корисності". Більшість британських економістів схиляються до трудової теорії вартості, а італійських і французьких – до суб'єктивної теорії цінності. Причина, на думку Е.Клаудера, – значення, яке у протестантизмі надають праці. "Будь-який соціальний філософ або економіст, який виріс в атмосфері кальвінізму, був схильний у своїх працях надавати праці особливого статусу, а *найкращий спосіб звеличити працю – це поєднати її з теорією цінності, традиційною основою економічної системи. Так цінність стала трудовою цінністю* (виділено мною. – В.Л.)"³⁹. Для А.Сміта праця – головний чинник, від якого залежить цінність благ. У католицьких країнах зберігався значно сильніший вплив учень Аристотеля і Хоми Аквінського. Тут трудова теорія цінності не набула такого поширення. Причина полягає в тому, що ці мислителі сприймали як цілі економічної діяльності щастя й отримання задоволення. "Якщо метою економічної діяльності є задоволення в його помірній формі, то, згідно з Аристотелевим уявленням про цільову причинність, ця мета має бути джерелом усіх принципів економіки, включаючи визначення цінності. У томістській і аристотеліанській традиціях приписування цінності вказує на те, скільки задоволення можна отримати від економічних благ (виділено мною. – В.Л.)"⁴⁰. Економісти, що дотримуються цієї традиції, джерело цінності шукають у суб'єктивній оцінці цих благ індивідами. Своєрідність традицій економічної науки в католицькій Франції, протестантсько-католицькій Німеччині, православній Росії підтверджують положення про вплив цінностей на теоретичні концепції.

Спрощення поведінкових моделей, ігнорування їх ціннісної складової неминує знижує прогностичні можливості економічної теорії, її практичну значущість. *Чим більше світоглядні цінності країни-реципієнта домінуючої економічної теорії віддалені від світоглядних цінностей протестантизму, тим менш успішними будуть спроби сліпого запозичення її теоретичних концепцій.*

Раціональний прагматизм протестанта (зрине втілення оптимізуючої спрямованості поведінки людини економічної) слід відрізнити від власне оптимізуючої поведінки людини економічної. Якщо мотиви першої перебувають у сфері релігійних цінностей, то друга керується цільовими установками. В разі з протестантизмом перші максимальною мірою збігаються, вступають у резонанс з другими. В разі з католицизмом, православ'ям, іншими релігійними конфесіями вони не завжди збігаються, можуть вступати в суперечність. Наприклад, якщо праця сама по собі є ціннісно значущою, то чи варто прагнути мінімізації трудових зусиль і максимізації плати за неї (православ'я)⁴¹? Проте домінування атеїстичного світогляду зовсім не означає, що безсуперечна цільова раціональність окремих економічних агентів здатна забезпечити успіх розвитку господарства країни

³⁹ Цит. по: Вудс Т. Как Католическая церковь создала западную цивилизацию. – М., 2009. – С. 185.

⁴⁰ Там же. – С. 187.

⁴¹ См.: Зарубина Н. Социально-культурные основы хозяйства и предпринимательства. – М., 1998. – С. 157.

загалом. Які соціальні етичні цінності здатні врівноважити природний процес зіткнення егоїстичних економічних інтересів окремих індивідів? Чи можлива альтернатива моральним орієнтирам соціальної взаємодії, що закладаються світоглядними концепціями світових релігій? Яким же чином ці суто теоретичні міркування про витоки появи і справжнє значення "невидимої руки" виявляються пов'язаними з реаліями трансформаційних процесів у перехідних економіках?

Можна виокремити безліч чинників, що вплинули на глибину кризи і час, який знадобився на перехід до фази відновлення і зростання, а також темпи позитивних змін в економіці. Характерною рисою східноєвропейських країн, які відносно швидко подолали кризу, є значний вплив релігійних цінностей, переважання католицької або протестантської гілок християнства. На рис. 2 показано частку представників основних релігійних конфесій у населенні країн, указаних на рис. 1.

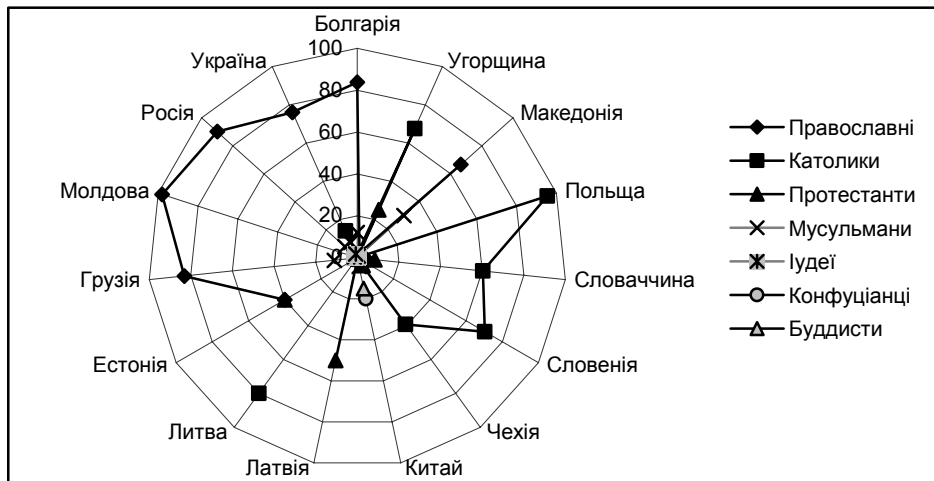

Рисунок 2. Релігійний склад населення країн із перехідною економікою⁴²

Релігія як спосіб світогляду, світосприйняття зумовлює відповідну поведінку і спосіб життя віруючих. Вона об'єднує людей вірою і переживаннями недоступного пізнання. Уявлення про цінності будь-якої віри претендують на абсолютну істинність. Релігійний світогляд охоплює все суще. Релігійні цінності засвоюються і передаються від покоління до покоління у процесі повсякденного буття людей. Вони найчастіше **залишаються неусвідомленими на рівні критичного сприйняття**, переходять в розряд неявного знання, коригуються лише поступово, частково впродовж значних проміжків часу, періодів зміни поколінь. Багато категорій релігійної ціннісної системи завдяки емоційній силі та всеосяжності релігії перетворюються на поняття світської ціннісної свідомості, втрачають будь-який містичний зміст, безпосередній зв'язок зі своїми витоками. В результаті релігійні світоглядні цінності справляють як прямиий, так і опосередкований вплив на характер, націленість, інтенсивність, соціальну наповненість

⁴² Дахно І.І. Країни світу. Енциклопедичний довідник. – К., 2004; Географический справочник ЦРУ. – Екатеринбург, 2005.

господарської активності не лише віруючих, а й індивідів, що декларують свої атеїстичні переконання. Адже їхня соціалізація відбувається під впливом відповідного суспільства. Таким чином, атеїзм як світогляд значної частини населення таких країн, як Чехія (39,8%), Словенія (4,3%), Китай (атеїзм – офіційний світогляд), цілком поєднується з засвоєнням навіть атеїстично налаштованими індивідами фундаментальних цінностей домінуючих у суспільстві релігійних конфесій. Так, через цю двічі "невидиму руку" Провидіння здійснюється зв'язок між духовними витокami існування суспільства й основними принципами господарювання.

Отже, комплементарний аналіз інституційного устрою соціально-економічних систем дозволяє поглибити розуміння причин успіху або провалу економічних перетворень у пострадянських країнах. Соціальні орієнтації ціннісних систем, які складають базис градації системних підстав інституційної архітекtonіки СЕС, зумовлюють специфіку їх інституційних форм і функцій. Значно сильніший вплив морально-етичних цінностей християнства у східноєвропейських країнах перешкоджав поширенню асоціальних форм поведінки, деморалізації суспільства в ході докорінної перебудови інституційної структури суспільства. Ця "невидима рука" укорінених у суспільній свідомості, скерованих Провидінням соціальних цінностей значною мірою вберегла народи і країни від колапсу лихоліття.